

FITRATNING “SARF” VA “NAHV” ASARLARIDA TILSHUNOSLIK TERMINLARINING QO‘LLANISHI

¹*Ermator Ixtiyor Rizoqulovich, GulDU dotsenti,
filologiya fanlari doktori (DSc)*

²*Mustafayeva Shaxlo Salohiddin qizi, GulDU
Lingvistika yo‘nalishi 1-bosqich magistranti*

USE OF LINGUISTIC TERMS IN FITRAT’S WORKS “SARF” AND “NAHV”

¹*Ermator Ikhtiyor Rizokulovich, associate professor of
GulSU, doctor of philological sciences (DSc)*

²*Mustafayeva Shakhlo Salohiddin qizi, a 1st-level
master’s student of GulDU, Linguistics department*

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ФИТРАТА “САРФ” И “НАХВ”

¹*Эрматов Ихтиёр Ризокулович, доцент ГулГУ,
доктор филологических наук (DSc)*

²*Мустафаева Шахло Салохиддин кизи, магистрант
1-курса факультета лингвистики ГулДУ*

Annotatsiya: Mazkur maqola Fitratning “Sarf” va “Nahv” asarlaridagi tilshunoslik terminlarining qo‘llanishiga bag‘ishlangan. Tilshunoslik terminlari maqolaning illyustrativ material sifatida xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: termin, istiloh, atama, sarf.

Abstract: This article is devoted to the use of linguistic terms used in Fitrat’s works “Sarf” and “Nahv”. Linguistic terms serve as illustrative material of the article.

Keywords: term, reform, description, spending.

Аннотация: Данная статья посвящена использованию лингвистических терминов, использованных в произведениях Фитрата «Сарф» и «Нахв». Иллюстративным материалом статьи служат лингвистические термины.

Ключевые слова: срок, реформа, описание, расходы.

KIRISH. O‘zbek tilshunoslik terminlarining yaratilishi va keyingi taraqqiyotida Fitratning xizmati katta. Uning darsliklari orqali o‘zbek tilshunosligida qo‘llana boshlagan ko‘plab terminlar hozir ham ishlatiladi, ayrimlari esa boshqa terminlar bilan almashtirilgan. Biz ushbu maqolada Fitratning darsliklarida qo‘llangan terminlarni

sohalar bo‘yicha tahlil etamiz. Bu qaysi manbada qanday termin ishlatilganligi, ularning bir-biriga o‘xshash (ya‘ni bir xil) yoki o‘xshash emas (ya‘ni har xil) ekanligi, grammatikaning qaysi sohasiga oidligi, hozirgi terminlar bilan qiyoslanishi haqidagi masalalarga oydinlik kiritamiz. Ushbu darsliklarda tilshunoslikka oid unli, undosh, gap, ohang, so‘z,

1

¹<https://orcid.org/0000-0003-0759-0747>

¹ixtiyorermator1970@gmail.com

2

qo‘shimcha, fe‘l kabi terminlardan foydalanilgan bo‘lib, ular hozir ham amalda qo‘llanib kelinmoqda. Shu bilan birga, darsliklarda grammatikaning bo‘limlariga oid baqarorlashgan va hozirda ham qo‘llanishda bo‘lgan terminlarni uchramiz.

ASOSIY QISM (MUHOKAMA VA NATIJA). XX asr boshlaridagi ilk darslik-qo‘llanmalarda arabcha terminlar asosiy o‘rinni egallagan. Bizningcha, bu holat darslik mualliflarining, asosan, arab tili grammatikalarini o‘qib, olim sifatida shakllanganligi, o‘z darsliklarini yaratishda arab tili grammatikalaridan foydalanilganligi bilan bog‘liqdir. Masalan: savt, savtiya (tovush), istiloh (termin), sarf (morfologiya), nahv (gap qurilishi, sintaksis), lisoniyat (tilshunoslik), zamir (olmosh), masdar (harakat nomi) kabilar arabcha terminlardir.

Sof o‘zbekcha so‘zlar termin sifatida qo‘llanishga xoslanmaganligi uchun o‘zbekcha termin yasash qiyin kechgani ma‘lum. Fitrat ba‘zi lug‘aviy birliklarni sof turkiycha terminlar bilan almashtirish imkoni bo‘lmaganda arabcha terminlardan foydalanib qo‘ya qolgan. Umuman, arabcha terminlar o‘zbek tilshunosligi uchun mutlaqo yangi hodisa emas edi, chunki arabcha terminlar eski maktablarda o‘rgatilgan va keyingi davr darsliklarida ham saqlangan. Ularning tilimizda barqarorlashganligi hozirgi davr darsliklarida ham kuzatiladi. Masalan: ism, fe‘l, sifat, hol, harf. O‘tgan asrning 20–30-yillar o‘zbek tilshunoslik terminologiyasidagi ko‘plab arabcha terminlar asta-sekin o‘zbekcha terminlar bilan almashtirilgan. Bu davrda yangi darsliklar yaratilishi, ilmiy izlanishlar olib borilishi natijasida bir komponenti arabcha, bir komponenti o‘zbekcha terminlar yoki har ikki qismi o‘zbekcha qo‘shma va birikma terminlar ham yasalgan. Masalan: mantiqiy urg‘u (mantiqiy – arabcha, urg‘u – o‘zbekcha), sadali sas (sadali – arabcha, sas – turkcha), unli tovush terminlari dastlabki turk sarf-nahvlarida qo‘llangan. Arab tili grammatikalarini orqali kirib kelgan sarf va nahv terminlari ham o‘tgan asrning 30–40-yillarida grammatika termini bilan almashtirilganki, endi bu holat rus tili grammatikalarining ta‘siridir. Hozirgi o‘zbek tilshunosligida “unli tovushlar” deb yuritiladigan “unli” Fitrat ishlarida cho‘zg‘i termini bilan

ifodalangan. Bunda unli tovushlarning undosh tovushlarga nisbatan cho‘ziq aytilishi asos bo‘lgan. Fitrat unilarning cho‘ziqlik belgisiga diqqat qaratgan holda cho‘zg‘i terminini qo‘llagan. Biz esa tilshunoslik terminlari talqini va berilishini Fitratning tilshunoslik merosi asosida izohlashga harakat qilamiz. Ma‘lumki, morfologiyada so‘z turkumlari, bu turkumlarga xos grammatik kategoriyalar o‘rganiladi, shunga muvofiq unda morfologik tushunchalarni ifodalovchi terminlar bo‘ladi. Fitratning “Sarf” asarini kuzatganimizda qo‘shimcha, ot, o‘zak, tub so‘z, qo‘shma ot, ko‘plik, birlik, sifat, yasama sifat, so‘z yasash, ko‘makchi, son, fe‘l, olmosh kabi terminlar borligi ma‘lum bo‘ldi. Shu bilan birga, ushbu darslikda hozirda boshqa nomlar bilan almashtirilgan terminlar ham bor. Masalan: sira son (tartib son), ulush son (taqsim son), o‘rtoqliq son (jamlovchi son), o‘lchov soni, sanalmish (numerativlar); salt fe‘l (o‘timsiz fe‘l), ko‘makchi so‘zlar (yordamchi so‘zlar), belgilar (kelishiklar) [6,168] va boshqalar. Grammatikaning keyingi tarkibiy qismi hisoblangan sintaksis o‘ziga xos terminlarga ega. Fitrat tomonidan yaratilgan “Nahv” grammatikaning ayni shu qismi nomi sifatidagi ilk terminlardan biri bo‘ldi. Mazkur darslikda yoritilgan hodisalarni bildiruvchi terminlarning ayrimlari hozirgi kunda ham qo‘llanmoqda. Masalan: gap, kesim, ega, aniqlovchi, kirish so‘z va boshqalar. Shu bilan birga, ushbu darslikda hozirgi darslik va qo‘llanmalarda foydalanilmayotgan terminlar ham bor. Ko‘pgina sintaktik terminlar, masalan, nahv (sintaksis), kelishkanlik (moslashuv), eksik gap (atov gap) va boshqalar hozirda boshqa terminlar bilan almashtirilgan. Yuqoridagilar asosida aytish mumkinki, o‘tgan asrning 30-yillarida ta‘lim ehtiyojiga ko‘ra yaratilgan ona tili darsliklari, qo‘llanmalari va lug‘atlar orqali o‘zbek tilshunosligi terminlari paydo bo‘la boshladi, bunda esa Fitrat sohaning haqiqiy mutaxassisi sifatida ish olib bordi. Yangi darsliklar yaratilishida ko‘pincha lisoniy tushunchalarni aniq va to‘g‘ri ifodalay oladigan terminlar talab etiladi. Ilgari yaratilgan bir qancha ishlarda lisoniy tushunchalar, asosan, arabcha terminlar bilan ifodalangan. Fitrat esa, o‘zbek tili tabiatiga mos bo‘lgan, tilimizning ichki imkoniyatlaridan kelib chiqib yaratilgan terminlarni

ishlatishga harakat qilgan. Shu bois Fitrat darsliklarida ishlatilgan ko'plab tilshunoslik terminlari hozirgi kunda ham qo'llanib kelinmoqda. Shu bilan birga, mazkur darslikda qo'llangan terminlarning muayyan qismi hozirgi ona tili darsliklari va qo'llanmalarida yashab qolmagan, balki yangi terminlar bilan almashtirilgan [5, 23].

Tilshunoslik terminlari shakllanishining ilk bosqichida qo'llangan terminlar evolyutsiyasida turli holatlarni kuzatish mumkin. Ba'zi terminlar til hodisasining mohiyatini to'la va to'g'ri qayd eta olmaganligi tufayli iste'moldan chiqqan bo'lsa, ba'zilari keyinchalik muqobillarining yaratilishida asos bo'lib xizmat qilgan. Masalan, kelishiklarning alohida kategoriya ekanligi haqida 20-yillar o'zbek tilshunosligida aniq shakllangan tasavvur bo'lmagan. Shu sababli ular maxsus yoritilmay, "Belgilar" turkumi ichida sanab o'tilavergan [5, 21]. Hozirgi o'zbek tilshunoslik terminologiyasida mavjud bo'lgan, "kelishiklar" deb yuritiladigan paradigma "Sarf" [3,41] asarida qo'llangan qarash belgisi (qaratqich kelishigi), tushma belgisi (tushum kelishigi), borish belgisi (jo'nalish kelishigi), chiqish belgisi (chiqish kelishigi), o'rin belgisi (o'rin-payt kelishigi) terminlari asosida shakllanganiga shubha yo'q. Bu terminlar hozirgi kunda biroz o'zgarishga uchragan bo'lsa ham, umuman, mazkur tushunchalar mohiyatiga to'la mos keladi. Turkiy tillar tovush tizimining boshqa tillardan, xususan, arab va fors-tojik tillaridan farqli tomonlari Mahmud Koshg'ariy va Alisher Navoiy tomonidan bayon qilingan. Xususan, Alisher Navoiy turkiy (o'zbek) tilning o'ziga xos unlilar tizimi haqida ham fikr yuritgan, lekin fonetikaning alohida tilshunoslik sohasi sifatida shakllanishi XX asr boshlariga to'g'ri keldi [2,387]. Shuning uchun fonetikaga oid dastlabki terminlarni, bu haqdagi qaydlarni o'tgan asrning 20-yillarida yaratilgan darsliklarda, xususan Fitratning ilmiy asarlarida kuzatamiz. O'zbek tilshunosligida fonetikaga oid bo'lgan arabcha savt termini o'rniga sof o'zbekcha tovush termini kirib keldi. Bu davrga xos fonetika terminlari arabcha variantlari bilan qo'llangan, chunki dastlab yaratilgan darsliklarda sof o'zbekcha terminlar barqarorlashguniga qadar arabcha terminlar parallel ishlatilgan. Unli tovushlar va unsiz tovushlar (undosh tovushlar) hamda fonetik

terminlar (unli tovush, undosh tovush, ohang, bosim (urg'u) dastlab Fitratning "Sarf" darsligida qo'llangan [3,8]. Bu keltirilgan terminlarning aksariyati hozirgi davr darsliklarida ham faol qo'llanmoqda. Alifbo, o'zbek alifbosi terminlarining qo'llanishi 1926-yilda boshlangan bo'lib, shu yili 27–29-avgustda Yangi alifbo qo'mitasi va Ilmiy markaz til mutaxassislari ishtirokidagi alifbo konferensiyasida yangi tuzilgan lotin grafikasidagi alifbo muhokama qilinadi. Bu alifboda unlilarni 9 ta, undoshlarni 23 ta harf bilan ifodalashga qaror qilinadi. O'sha yili tarixda birinchi marta lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosini tuzish masalasi hal qilinadi va harflar tartibi belgilanib, ilk alifbo tuziladi. Shu yili o'sha davr tilshunosligi darajasida "Imlo qoidalari" ishlab chiqiladi [5,28]. Bu imlo qoidalari haqida "Maorif va o'qitg'uchi" jurnalida shunday deyiladi: "...imlodagi ikki usul qo'llanadi: savtiy (fonetik) ham sarfiy (morfologik). Bizning tilimizda bir qancha shevalar bo'lganidan ta'lim-tarbiya ishlarida yengillik uchun har ikki usuldan foydalanishga qaror berdik. So'zning tomiri (asos) eshitilganicha yoziladi, qo'shimchalar sarfiy usul bilan yoziladi. Bularning haqida izohat va misollar quyida yozilganidir" [1,41]. "Sarf" asarida so'z termin sifatida shunday ta'riflanadi: "So'z – ma'no bildirgan so'zlar to'dasidir. So'z bo'lishi uchun ma'no bildirishi, ohang va bosim (urg'u) egasi bo'lishi lozim" [3,10]. Grammatikaga oid terminlar ham tadrijiylik tamoyili asosida paydo bo'lgan. Bu soha terminlarining dastlabki ko'rinishlari ham arabcha terminlar bo'lib, o'zbek tilshunosligida foydalana boshlanishi Fitrat nomi bilan bog'liq. Uning "Sarf" va "Nahv" asarlari nomi ham dastlabki birinchi grammatik terminlardandir. O'zbek tili sintaksisi tilshunoslikning alohida bo'limi sifatida dastlab Fitrat tomonidan nahv termini ostida o'rganildi. Ta'kidlash kerakki, bu kitoblar o'zbek tilining sintaktik qurilishi yuzasidan izchil ma'lumot beruvchi ilk asarlar sifatida ahamiyatlidir. Lekin bu asar o'rta ta'limga mo'ljallangani sababli amaliy xarakterda bo'lib, unda sintaksis hodisalari chuqur tahlil qilinmagan edi [5,33]. O'zbek tili sintaktik birliklarini ilmiy o'rganish, sintaksis nazariyasiga doir ilg'or qarashlarni o'zbek tilshunosligiga olib kirish XX

asrning 40-yillaridan boshlangan bo'lsa-da [2,418], ungacha muayyan miqdordagi sintaksis terminlari mavjud edi. Fitrat "Nahv" idagi gap, kesim, ega, to'ldirg'ich (to'ldiruvchi), gap bo'laklari, nuchuklik (hol), gapning uyushgan bo'laklari yoki uyushmalar, aniqlovchi, kirish so'z, nahv, bosh so'zlar, tugal gap, eksik gap (atov gap), so'rash gap (so'roq gap), xabar gap (darak gap), kelishkanlik (moslashuv), qayg'urishli gap kabi terminlar dastlabki sintaksis terminlari bo'lgan. Ammo yuqorida qavs ichida muqobili sifatida ko'rsatilgan terminlarning paydo bo'lishi bilan ularning ayrimlari iste'moldan chiqib ketdi va boshqa terminlar bilan almashtirildi.

XULOSA. Xulosa qilib aytganda, buyuk mutafakkir va atoqli olim Abdurauf Fitratning sa'y-harakatlari, "Sarf" va "Nahv" kabi darsliklarining natijasi o'laroq, XX asrning 20-yillarida o'zbek tilshunosligining nazariy asoslari yaratildi hamda o'zbek tilshunoslik terminologiyasi tadrijiy ravishda shakllana va rivojlana boshladi. Fitrat ilk bor o'zbek tili milliy grammatikasining keyingi

shakllanishi va rivojiga asos soldi, birinchilardan bo'lib o'zbek tilining grammatik qoidalarini ishlab chiqdi, yangi tilshunoslik terminlarini yaratdi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. "Maorif va ukituvchi" jurnali, 1926. – №5. – Б. 41.
2. Нурмонов А. Танланган асарлар. 3 жилдлик. 2-жилд: Лингвистик таълимотлар тарихи. – Т.: Akademnashr, 2012. – 448 б.
3. Fitrat. O'zbek tili qaydalar togrusida bir ta'rib, Birinci kitab. Sarf. Samarqand – Tashkent: O'zdavnashr, 1930. – 42 b.
4. Fitrat. O'zbek tili qaydalar togrusida bir ta'rib, Ikkinchi kitab. Nahv. Samarqand – Tashkent: O'zdavnashr, 1930. – 38 b.
5. Эрматов И. Ўзбек тилшунослик терминларининг шаклланиши ва тараққиети (умумий ўрта таълим мактабларининг дарсликлари асосида): Филол. фан. бўйича фалсафа докт. дисс... – Тошкент, 2019. – 160 б.
6. Хожиев А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. –Т.: ЎЗМЭ, 2002. – 168 б.

